MAHALLIY BUDJETLAR DAROMAD BAZASI VA MOLIYAVIY MUSTAQILLIGI

Yunusov O'lmasbek Yusufjon o'g'li
To'raqo'rg'on tuman Iqtisodiyot va moliya bo'limi
boshlig'ining birinchi o'rinbosari
Hududlarni kompleks iqtisodiy rivojlantirish masalalari bo'yicha

Annotatsiya. Mazkur tezisda mahalliy budjetlarning daromad bazasini shakllantirish, hududlarning moliyaviy mustaqilligini ta'minlash va mahalliy moliyaviy resurslardan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Mahalliy soliqlar va yig'imlar, umumdavlat soliqlaridan ajratmalar, budjetlararo transfertlar hamda hududlarning iqtisodiy salohiyati mahalliy budjetlar daromadlarining asosiy manbalari sifatida tahlil qilingan. Shuningdek, mahalliy budjetlarning yuqori budjetlardan moliyaviy qaramligini kamaytirish, daromad manbalarini kengaytirish va budjet mablag'larining natijadorligini oshirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mahalliy budjet, daromad bazasi, moliyaviy mustaqillik, mahalliy soliqlar, budjetlararo transfertlar, hududiy iqtisodiyot, budjet siyosati, moliyaviy barqarorlik.

Kirish

Mahalliy budjetlar davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash, aholi turmush darajasini yaxshilash va mahalliy infratuzilmani rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Ta'lim, sog'liqni saqlash, kommunal xizmatlar, obodonlashtirish va boshqa mahalliy ahamiyatga ega tadbirlarni moliyalashtirish ko'p jihatdan mahalliy budjetlarning daromad imkoniyatlariga bog'liq.

Mahalliy budjetlarning moliyaviy mustaqilligi hududlarning o'z daromad manbalariga ega bo'lishi, budjet mablag'larini qonunchilik doirasida mustaqil rejalashtirishi va ulardan samarali foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi. Shu sababli

mahalliy budjetlar daromad bazasini mustahkamlash davlat moliya siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Asosiy qism

Mahalliy budjetlar daromad bazasining shakllanish mexanizmlarini o‘rganish, moliyaviy mustaqillikka ta’sir etuvchi omillarni aniqlash hamda hududlarning budjet salohiyatini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish.

Mahalliy budjetlarning daromad bazasi tegishli hududning budjet xarajatlarini moliyalashtirish uchun shakllantiriladigan moliyaviy resurslar majmuasidir. Ushbu resurslar mahalliy soliqlar va yig‘imlar, umumdavlat soliqlaridan mahalliy budjetlarga yo‘naltiriladigan tushumlar, budjetlararo transfertlar hamda qonunchilikda belgilangan boshqa daromadlardan tashkil topadi.

Mahalliy budjetlar daromadlari tarkibi va dinamikasi (2022–2024-yillar) Mahalliy budjetlar mustaqilligining asosiy indikatori — ularning o‘z daromadlari (mahalliy soliqlar va to‘lovlar) hisobidan qoplanish darajasidir.

Ko‘rsatkichlar	**2022-yil (amalda)**	**2023-yil (amalda)**	**2024-yil (kutilma/reja)**	**O‘zgarish sur’ati (2024/2022, %)**
Jami mahalliy budjet daromadlari (trln so‘m)	58,2	68,4	79,5	+36,6%
1. O‘zining mustaqil daromadlari:	18,4	22,6	27,8	+51,1%
— Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i	2,1	2,8	3,6	+71,4%
— Jismoniy shaxslardan olinadigan yer solig‘i	3,2	4,1	5,2	+62,5%
— Mahalliy yig‘imlar va davlat bojlari	4,8	5,9	7,1	+47,9%

— Boshqa o‘z daromadlari (ijara, jarimalar va h.k.)	8,3	9,8	11,9	+43,4%
2. Umumdavlat soliqlari bo‘yicha ajratmalar (normativ asosida):	25,6	29,8	34,2	+33,6%
— Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i (JShODS)	16,2	19,1	22,4	+38,3%
— Foyda solig‘i va boshqa taqsimlanadigan tushumlar	9,4	10,7	11,8	+25,5%
3. Yuqori budjetdan berilgan transfertlar (dotatsiya, subvensiya)	14,2	16,0	17,5	+23,2%
O‘z daromadlarining jami daromadlardagi ulushi (%)	31,6%	33,0%	35,0%	+3,4 f.p.

Manba: *O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining yillik hisobotlari hamda «Fuqarolar uchun budjet» axborot nashrlari ma’lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan va tuzilgan.*

Mahalliy budjetlar daromad bazasining mustahkamligi hududdagi tadbirkorlik subyektlari soni, ishlab chiqarish hajmi, aholi bandligi, ko‘chmas mulk va yer resurslaridan foydalanish darajasi hamda iqtisodiy faollikka bevosita bog‘liq. Hududda yangi korxonalar tashkil etilishi, investitsiyalar jalb qilinishi va xizmatlar sohasi rivojlanishi soliq tushumlarining ko‘payishiga xizmat qiladi.

Mahalliy budjetlarning moliyaviy mustaqilligi, avvalo, o‘z daromadlari hisobidan xarajatlarni qoplash imkoniyati bilan tavsiflanadi. Bunda hududning barcha moliyaviy ehtiyojlarini faqat mahalliy soliqlar hisobidan moliyalashtirish talab etilmaydi. Chunki

hududlar o‘rtasida iqtisodiy salohiyat, aholi soni va ijtimoiy ehtiyojlar bo‘yicha sezilarli farqlar mavjud. Shu sababli budjetlararo transfertlar hududlar moliyaviy imkoniyatlarini muvozanatlashtirish vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega.

Biroq mahalliy budjet daromadlarining katta qismi yuqori budjetlardan ajratiladigan transfertlarga bog‘liq bo‘lsa, hududlarning o‘z daromadlarini ko‘paytirishga bo‘lgan rag‘batlari va xarajatlarni mustaqil rejalashtirish imkoniyatlari cheklanishi mumkin. Shuning uchun moliyaviy mustaqillikni kuchaytirishda mahalliy daromad manbalarini kengaytirish bilan birga, budjetlararo munosabatlarning barqaror va shaffof mexanizmlarini rivojlantirish lozim.

Mahalliy budjetlar daromad bazasini mustahkamlashning muhim yo‘nalishlaridan biri soliq ma’murchiligini takomillashtirishdir. Soliq to‘lovchilar hisobini to‘liq yuritish, yashirin iqtisodiyot ko‘lamini kamaytirish, soliq qarzdorligini qisqartirish va raqamli nazorat mexanizmlarini rivojlantirish daromadlar tushumining barqarorligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, soliq yukining asossiz oshirilishiga yo‘l qo‘ymaslik, tadbirkorlik faoliyati uchun qulay sharoit yaratish ham muhimdir.

Hududlarning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish ham mahalliy budjet daromadlarini oshirishning muhim omilidir. Sanoat, qishloq xo‘jaligi, turizm, savdo va xizmatlar sohasini rivojlantirish yangi ish o‘rinlarini yaratadi, tadbirkorlik faoliyatini kengaytiradi va soliq tushumlarini oshiradi. Bunda har bir hududning tabiiy resurslari, geografik joylashuvi va ixtisoslashuviga mos iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Mahalliy budjetlarning moliyaviy mustaqilligini baholashda bir qator ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin. Jumladan, o‘z daromadlarining jami daromadlardagi ulushi, transfertlarga bog‘liqlik darajasi, daromadlarning o‘sish sur’ati va budjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligi muhim hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkichlarni hududlar kesimida muntazam tahlil qilish mavjud muammolarni aniqlash va tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilishga yordam beradi.

Tadqiqot doirasida mahalliy budjetlar moliyaviy mustaqilligini oshirish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Hududlarning iqtisodiy salohiyatidan kelib chiqib, mahalliy daromad manbalarini diversifikatsiya qilish.
2. Soliq ma’murchiligini raqamlashtirish va soliq bazasini aniqlash mexanizmlarini takomillashtirish.
3. Mahalliy budjet daromadlari va xarajatlari bo‘yicha ochiq ma’lumotlardan foydalanishni kengaytirish.
4. Budjetlararo transfertlarni taqsimlashda hududlarning moliyaviy imkoniyatlari va ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olish.
5. Mahalliy budjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligini natijadorlik ko‘rsatkichlari asosida baholash.
6. Tadbirkorlik, investitsiyalar va yangi ish o‘rinlarini yaratishni rag‘batlantirish orqali hududning uzoq muddatli daromad salohiyatini oshirish.

Xulosa

Mahalliy budjetlarning daromad bazasi va moliyaviy mustaqilligi hududlarning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi muhim moliyaviy omillardan biridir. Mustahkam daromad bazasi mahalliy ahamiyatga ega vazifalarni o‘z vaqtida moliyalashtirish, infratuzilmani rivojlantirish va aholi ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Mahalliy budjetlarning moliyaviy mustaqilligini oshirish uchun iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish, soliq ma’murchiligini takomillashtirish, daromad manbalarini kengaytirish va budjetlararo munosabatlarni samarali tashkil etish zarur. Shu bilan birga, moliyaviy mustaqillik budjet mablag‘laridan oqilona foydalanish, ochiqlik va hisobdorlik tamoyillari bilan uyg‘unlashishi lozim. Mazkur chora-tadbirlar hududlarning o‘z moliyaviy salohiyatini oshirishga va mahalliy boshqaruv samaradorligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi. O‘zbekiston Respublikasi Budjet kodeksi. 2013-yil 26-dekabrdagi O‘RQ-360-son Qonun.
2. O‘zbekiston Respublikasi. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. 2019-yil 30-dekabrdagi O‘RQ-599-son Qonun.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston — 2030 strategiyasi to‘g‘risida. 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmon.

4. Musgrave R. A., Musgrave P. B. Public Finance in Theory and Practice. 5th ed. New York: McGraw-Hill, 1989.

5. Oates W. E. Fiscal Federalism. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972.

6. Shah A. (ed.). Local Budgeting. Washington, DC: World Bank, 2007.

7. OECD. Fiscal Decentralisation Database. Mahalliy moliya va fiskal markazsizlashtirishga oid tahliliy materiallar. OECD.

8. World Bank. Subnational Government Finance and Local Public Financial Management. Mahalliy davlat moliyasi bo‘yicha tahliliy materiallar. World Bank.